



ДОЦЕНКО

Віктор Олегович,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та
держави Національного університету
Державної податкової служби України
(м. Ірпінь)

**ЄВРЕЙСЬКЕ ГРОМАДСЬКЕ ЗЕМЛЕОБЛАШТУВАННЯ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті на основі вивчення архівних документів, монографічної та періодичної літератури аналізуються особливості формування на території Півдня України та Криму єврейських сільськогосподарських переселенських колоній.

Ключові слова: Південь України, Крим, євреї, переселення, сільськогосподарські колонії.

В статье на основании изучения архивных документов, монографической и периодической литературы анализируются особенности формирования на территории Юга Украины и Крыма еврейских сельскохозяйственных переселенческих колоний.

Ключевые слова: Юг Украины, Крым, евреи, переселение, сельскохозяйственные колонии.

In the article on the basis of study of the archive documents, monographic ally and periodical literature are analyzed the specific features of the formation of Jewish agricultural resettlement colonies on the South Ukraine and Crimea.

Keywords: South of Ukraine, Crimea, Jewries, migrations, agricultural.

Увагу дослідників привертають різні аспекти історії етноменшин України. Складовою частиною етнічної історії України є історія єврейського етносу, який проживає на території України близько двох тисяч років. Вітчизняні та закордонні дослідники протягом останніх десятиліть активно розробляли різні питання історії єврейської громади України. Серед малодосліджених тем є єврейська аграризація Півдня України та Криму кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Формування в Російській імперії, а згодом і в

СРСР системи єврейських сільськогосподарських переселенських колоній не були предметом спеціальних історичних досліджень.

Даній проблемі присвячені окремі роботи Я. Хонігсмана, Я. Рабіновича, Ф. Канделя [1; 20; 24]. Однак повноцінного дослідження, присвяченого історії зародження єврейського сільського господарства в Україні, на даний час немає.

Метою нашої статті є спроба проаналізувати особливості створення на початку ХХ ст. в Україні єврейських переселенських сільськогосподарських колоній, встановити основні напрямки діяльності і визначити їх взаємостосунки з місцевим населенням та органами влади.

Наприкінці ХІХ ст. в європейській частині Російської імперії сільським господарством займалися 3,21 % від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в Новоросії, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких нараховувалося 29612 хліборобів [1, с. 67]. На початку 1920-х рр. в Миколаївській, Катеринославській, Донецькій і Запорізькій губернії існувало 35 єврейських сільськогосподарських колоній з населенням близько 100 тис. чоловік [2, с. 133]. Заняття сільським господарством приносило євреям невеликі прибутки. До того ж, існувала заборона царського уряду наділяти євреїв землею для ведення сільського господарства. Тому переселення на Південь України для заняття сільським господарством не було самоціллю для жителів єврейських містечок України. Але, не дивлячись на неприбутковість сільського господарства, це була можливість для єврея вирватися з відсталого містечка. Деякі хотіли використати заняття сільським господарством і переселення на Південь України для зміни свого соціального статусу. Потрапивши до іншої категорії, єврейські переселенці поступово залишали заняття сільським господарством та переселялись в промислові губернські міста. Там вони повертались до своїх традиційних занять ремеслом та посередницькою торгівлею. Поступово в містах Півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Судаку, Керчі сформувались численні єврейські общини. У 1917 році у 19 єврейських землеробських колоніях Херсонського повіту мешкали 26138 осіб, а тільки в

одному Херсоні станом на 1920 рік проживало 27613 євреїв. У місті діяли двадцять три синагоги та молитовних будинки [3, с. 138].

Частина єврейського населення колонізувало деякі райони Кримського півострова. Крим приваблював євреїв не тільки благодатним кліматом, а й тим, що тут уже здавна вони займалися сільським господарством. Жили євреї там спокійно, не знали погромів з боку татарського населення. Не дивно, що у Криму ще з кінця XIX століття існувало чимало єврейських колоній, які займалися вирощуванням різних сортів винограду та інших сільськогосподарських культур. На початку XX століття на півострові проживало понад 60 тис. євреїв, а в 1917 там налічувалось їх понад 68 тис. (8,4 % від усього населення Криму). Багато з них займалися сільським господарством [4, с. 80].

Землеробські єврейські поселення переважали в північній степовій частині півострова, зокрема, переселенці з Волинської губернії населяли територію поблизу Джанкоя та Перекопа. В роки реакції (1908–1912 рр.) багато євреїв було вигнано із сільської місцевості, їм заборонялося займатися землеробством. Вони позбавлялися прав наслідування й володіння нерухомою власністю на селі [5, с. 34].

Перед Першою світовою війною євреям у деяких районах смуги осілості знову було дозволено жити в селах і займатися сільським господарством. Навесні 1914 р. в Україні налічувалося 27 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких проживало близько 23 тис. чоловік [6, с. 67].

Перша світова війна та погроми періоду української національної революції нанесли болючий удар по єврейському землеробству. Грабунок колоній військовими формуваннями різних ворогуючих сторін призвів до занепаду, а подекуди і знищенню колоній. Так, колонії Нечаївка і Трудолюбівка Катеринославської губернії були знищені вщент [7, с. 16].

За 1914–1920 рр. чисельність євреїв-землеробів зменшилася з 52 до 35 тис. чоловік, а кількість землі, яку вони обробляли становила лише 75 тис. десятин. Тобто, порівнюючи з 1917 р., чисельність єврейського сільськогосподарського

населення зменшилась на 17 тис. чоловік, а кількість оброблюваної землі – на 24 тис. [8, с. 65]. З існуючих на той час 7582 єврейських господарств, лише 6651 мали власні будинки, тобто 930 господарств і їх власники не мали даху над головою. Поширилась страшна бідність. На 1922 р. 50 % єврейських сільськогосподарських господарств не мали корів, від 11 до 36 % господарств не мали робочої худоби, тільки 5 % були заможними. За даними Я. Кантора, із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округи були посівними лише 544 (86,3 %), а 138 – зовсім не засівалися [9, с. 7].

Економічний занепад, голод та запустіння охопив на початку 1920-х років єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України. Про це свідчать дані обстеження, проведеного ЄКТ та ТРП на початку 1922 року. «В сільськогосподарській колонії Покутіно, яка розташовувалась на річці Буг в 12 верстах від м. Первомайська, більшість єврейських господарств на початку 1922 року ледь животіли. Будинки стояли без вікон і дверей, частина будинків була зруйнована. Озимі посіви загинули повністю, а ярові посіви ледь зійшли. Свого хліба до нового урожаю колоністам не вистачить. Аналогічна ситуація з кормами для худоби» [10, арк. 36–37].

Тільки в кінці 1920 року колоністи почали відбудовувати господарства. Однак голод 1921–1923 рр. боляче вдарив по єврейському землеробству. Голод забрав набагато більше людей із колоній, ніж Перша світова війні і погроми 1917–1920 років. Деякі колонії за 1921–1923 роки поріділи на половину. Колоністи переселялись в урожайні губернії. Станом на середину 1922 року на території колишньої Катеринославської губернії існувало 17 старих єврейських колоній. Сім з них розташовувались в Маріупольському повіті. Найбільшими колоніями були Затишшя і Надійна (536 і 507 чоловік відповідно). Усього в колоніях мешкали 2834 чоловік, 2468 з яких були євреями, що становило 87,1% від загальної чисельності населення. Для порівняння в 1917 році в цих семи колоніях проживало 5519 селян, що в 2 рази більше, ніж в 1922 році [11, с. 149].

За даними А.В. Черкаського у 1924 році у Миколаївській окрузі Одеської губернії існувало 30 єврейських землеробських поселень [12, с. 88].

Отже, на початок 1920-х років в єврейське землеробство на початку 1920-х років переживало важку економічну кризу. Господарства колоністів потребували фінансової та матеріально-технічної допомоги, а головне – в колоніях не вистачало робочих рук. На допомогу колоністам прийшли громадські об'єднання, які звалили на себе важкий тягар створення єврейського сільського господарства.

Серед єврейського населення громадське землеоблаштування в першій третині ХХ ст. розвивалось по-перше, за рахунок сіоністських організацій та закордонних єврейських благодійних товариств та по-друге, в руслі реалізації більшовицької програми аграризації містечкового єврейства.

Активно сприяв створенню єврейських сільськогосподарських кооперативі Гехолуц. Після лютневої буржуазної революції 1917 року Гехолуц став масово організовувати центри та осередки для еміграції в Палестину. У червні 1918 року з ініціативи товариства організаційні центри було відкрито в Харкові, Варшаві, Москві та Петрограді [13, арк. 3].

В Україні при сіоністському центрі (Мерказа) було організовано Палестинський відділ. Відділ повинен був пропагандувати створення в Ерец-Ізраелі державного національного центру для захисту політичних, національних і соціально-економічних інтересів єврейських трудящих. Крім того організовувались кампанії з вербування бажаючих переселитися до Палестини. Найбільш активно таке вербування відбувалось у сільських районах Херсонської та Катеринославської губерній. Тут було організовано невеликі сільськогосподарські кооперативи Ахуза (Майно) для організації поселень у Палестині. Члени кооперативів здійснювали формування переселенських сільськогосподарських груп та віднаходили кошти на купівлю землі в Палестині. В 1919 році планувалось організувати 100 дрібних кооперативів «Ахуз» [14, с. 135].

Подібна робота проводилась в кожному єврейському містечку організаціями Гехолуц. Передбачалось залучення жителів міст і містечок до городництва за допомогою організації сільськогосподарських артілей.

Особливо активно залучали до кооперативів осіб, що володіли будівельними і інженерними спеціальностями.

Найбільшого поширення рух набув на Одещині та Чернігівщині. Місцеві осередки товариства активно створювали кустарні кооперативи та сільськогосподарські артіль. Спільки кустарів існували в містах Сновськ, Сосниці, Корковці, Городні, Мені та Добрянці і налічували до 400 осіб. При спілках діяли клуби та каси взаємодопомоги [15, арк. 140]. В Ніжині активісти товариства намагались придбати ділянки землі площею 50-60 десятин для обробки її своїми силами. Одним з найбільших сільськогосподарських колективів був кооператив «Червоний орач», який функціонував на Чернігівщині поблизу містечка Мени і об'єднував 46 чоловік та кооператив у селищі Ердербайтер у Дніпропетровській окрузі [16, арк. 140]. Були створені сільськогосподарські кооперативи, радгоспи-халуцім, у яких майбутні переселенці отримували необхідні навички для роботи в Ерец-Ізраель. Існували невеличкі господарства – «Мішмар» у Криму, «Авода» у Києві, колонія в селі Новополтавці, рибальська артіль «Хадаяг» в Очакові Херсонської губернії [17, с. 111].

У 1923 році Вінницька артіль «Праця» для створення кооперативу взяла в оренду місцевий радгосп [18, арк. 26]. Невеликі комуни існували також у Ялті, Білій Церкві, Таращі, Мурафі, Томашполі та біля Юзівки [19, с. 206].

Товариство організовувало і виробничі кооперативи, які поєднували кустарне виробництво з працею на землі. В Первомайську гехолуціанці відкрили молочну ферму, в Сімферополі – жерстяну майстерню, в Херсоні – дві артілі з плетіння корзин, в Умані в сільськогосподарській артілі працювала кузня та слюсарна майстерня [20, с. 171].

За даними ЦК ЛКСМУ, у 1926 році по всьому Поділлю і Одещині сіоністами було створено мережу сільськогосподарських колективів, в яких активно працювала молодь. Ці колективи в грошовому забезпеченні отримували кошти від різноманітних зарубіжних організацій [21, арк. 13]. Метою діяльності сільськогосподарських організацій Гехолуцу було

виховувати єврейську молоді у національному дусі. Організація виступила за об'єднання кустарно-ремісничої молоді, яка зневірилась у можливостях розбудови нормального життя в умовах радянської влади. Їх об'єднувала думка переходу до заняття сільським господарством та втілення в життя релігійної настанови про повні ріки «молока і меду» у єврейських селян [22, с. 44]. Тому організація одразу опинилась по різні сторони барикад з радянською владою.

У 1919–1920 рр. під час окупації Півдня України і Криму денікінцями сіоністські організації створили в Криму за сприяння закордонних благодійних товариств ряд сільськогосподарських кооперативів. Вони успішно розвивалися й розширювали свою діяльність. На конференції представників сіоністських організацій півдня України, Росії та Криму, яка відбулася в жовтні 1919 року у Балаклаві, зазначалося, що на півострові можна створити ряд нових сільськогосподарських об'єднань, де молодь набувала б спеціальності, необхідні для розвитку землеробства. У 1920 році із встановленням у Криму радянської влади сіоністські діячі почали терміново виїжджати звідти в Палестину. Проте багато членів кооперативів залишилися на місцях і організували нові сільськогосподарські колонії, зокрема, кооперативи «Ахва» (Братство) й «Херут» [23, с. 69].

Засновниками «Ахви» була група відомих кримських політиків, які представляли партію сіоністів – Ш.Г. Гербер, Ш.А. Шпат, Е.О. Жак, І. Зелікман, В.М. Дворецький, Я.В. Крінгольц, В.М. Левітан. Солідну фінансову підтримку надавала «Ахве» Кримська спілка споживчих товариств (голова спілки – М.М. Соломін). В організації бухгалтерської справи допомагав економіст, теоретик кооперації М.І. Бененсон, який в зазначений період очолював статистичний відділ Таврійського губернського земства [24, с. 247].

У 1920 році в Сімферополі «Ахва» відкрила 7 магазинів, в Севастополі – 3, в Євпаторії, Карасу-базарі і Ялті – по 2. В Сімферополі «Ахва» відкрила власну хлібопекарню і м'ясоторгівлю. На товариських началах було організовано молочні ферми, дві маслобійні, сироварню. В оренду взято декілька гектарів землі поблизу Сімферополя і організовано парникове господарство. У травні

1920 року нарада делегатів кооперативів «Ахви» вирішила організувати спільну для всіх кооперативів Криму закупочний центр і відкрити в Константинополі торгове агентство. Спільно з місцевим відділенням Товариства охорони здоров'я єврейського населення було відкрито лікарню, де кооператори отримували безкоштовну медичну допомогу. В лікарні працювали доктора медицини Я.І. Залкінд, А.Я. Гіндалевіч, М.Я. Фрадкін, Е.С. Шлосберг-Хайкіна [25, с. 248].

В Алушті, Бахчисараї і Керчі активно велась підготовча і організаційна робота з облаштування однотипних кооперативів. У 1921–1922 рр. активісти з «Ахва» заснували ряд сільськогосподарських об'єднань під назвами «Кадімо», «Ахдут», «Бейт-Лехем» та ін. Всі створені кооперативи об'єднувались спільною метою і завданнями. По-перше, оздоровити і підняти господарське життя євреїв на півдні України та в Криму, по-друге, надати всебічну допомогу єврейській еміграції до Палестини.

У 1923 р. сіоністські кооперативи зазнали переслідувань з боку компартійних органів. Але, незважаючи на штучно створені для них труднощі фінансового і адміністративного характеру, вони продовжували розвиватися. Наприкінці 1922 – на початку 1923 р. був створений сільськогосподарський кооператив-комуна під назвою «Тель-Хай», що об'єднав 106 чоловік, які мріяли підготуватися до сільськогосподарської роботи в кібуцах на землі Палестини. Подібна комуна була створена також поблизу залізничної станції Колай (нині – Азовське). Вона займалася вирощуванням винограду, овочів та інших видів сільськогосподарської продукції. Того ж року були створені ще 2 комуни: одна з них – у районі Джанкоя під назвою «Га-Міцмар», а друга поблизу Євпаторії під назвою «Хакай». Отже, було організовано 4 комуни сільськогосподарського виробництва. Дві з них були під впливом лівих сіоністів, а інші дві вважалися комунами марксистського типу. Всі вони об'єднали 330 членів, які за допомогою Джойнт створили ряд нових сільськогосподарських колоній. Наприкінці 1924 р. таких кооперативів було вже 18. У них працювали близько 1600 єврейських селян [26, с. 69].

У 1924 р. представники місцевих державних та партійних органів почали активно виступати у пресі й на зборах кооператорів проти їх сіоністських керівників. Почалися репресії проти багатьох з них.

У 1928 році співробітниками ГПУ Сімферополя було арештовано всіх членів правління єврейської колонії Мішмар і перевезено до в'язниці. Всього арештам і виселенню в Сибір було піддано 30 колоністів [27, с. 249].

Отже, на початку 1920-х років єврейським громадським об'єднанням спільно з закордонними філантропічними товариствами вдалося створити на Півдні України та в Криму ряд національних сільськогосподарських кооперативів. Єврейські кооператори, які розвивали власне виробництво сільськогосподарської продукції, розглядали кооперацію через призму можливої еміграції до Палестини з метою створення там єврейської держави. Сільськогосподарські колонії дали можливість єврейській громадськості клопотати перед компартійними органами про початок кампанії з аграризації українського єврейства та розпочати в середині 1920-х років переселенський рух у південноукраїнські райони.

Список використаної літератури

1. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 66–74.
2. *Лифшиц Ю.* Еврейская благотворительность на Украине в первые годы Советской власти (Деятельность Всеукраинского Еврейского общественного Комитета помощи евреям, пострадавшим от погромов) / Ю. Лифшиц // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. научных трудов. – СПб., 1998. – С. 123–148.
3. *Белый Д. В.* Єврейські землеробські колонії Херсонського повіту на зламі доби (1919–1922 рр.) / Д. В. Белый // Архіви України. – 2003. – № 1-3. – С. 138–146.
4. *Рабинович Я. Й.* На зламі віків : до 1000-річчя проживання євреїв в Україні / Я. Й. Рабинович. – К. : Б.В., 1998. – 359 с.
5. *Мирський Р.* Юдофобія проти України / Р. Мирський, Я. Хонігсман, О. Найман. – Львів, 1998. – 111 с.
6. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 66–74.
7. *Финкель А. Х.* Еврейское землеустройство в Советском Союзе / А. Х. Финкель. – Х. : ОЗЕТ, 1926. – 62 с.

8. *Малочисленные национальности Юга Украины: история и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19–20 окт. 1990 г.* – Запорожье : ДИВО, 1990. – 121 с.
9. *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні / Я. Кантор. – Х. : Держвидав України, 1929. – 31 с.
10. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 505, оп. 1, од. зб. 381.*
11. *Сучкова О. Ю.* Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Сучкова ; ДНУ. – Донецьк, 2005. – 247 с.
12. *Черкаський А. В.* До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. / А. В. Черкаський // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11-12. – С. 87–91.
13. *Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСП), ф. 445, оп. 1, од. зб. 167.*
14. *Симонова А. В.* Сионистское движение в советской России (1917 – 20-е годы): дисс. На стиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Симонова ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1999. – 249 с.
15. РДАСП, ф. 445, оп. 1, од. зб. 40.
16. РДАСП, ф. 445, оп. 1, од. зб. 40.
17. *Козерод О. В.* Євреї України в період нової економічної політики : 1921–1929 рр. / О. В. Козерод. – К. : СПД Савчина, 2003. – 314 с.
18. *ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, од. зб. 102.*
19. *Костюк Є.* Соціально-економічна діяльність небільшовицьких єврейських громадських об'єднань на території України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / Євген Костюк // Десятые Запорожские еврейские чтения : сб. материалов конф. – Запорожье, 2006. – С. 205–209.
20. *Кандель Ф.* Очерки времён и событий из истории российских евреев / Ф. Кандель. – Иерусалим ; М. : Мосты культуры, 2002. – [Т. 3] (1917–1939). – 335 с.
21. *Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 164.*
22. *Найман О.* Холуціанський рух в Україні / О. Найман // Запорожские еврейские чтения. – 1998. – Вип. 2. – С. 41–46.
23. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 66–74.
24. *Рабинович Я. И.* В поисках судьбы : Еврейский народ в круговороте истории / Я. И. Рабинович : в 3 кн. – М. : Междунар. отношения, 2002. – Кн. 2. – 576 с.
25. *Рабинович Я. И.* В поисках судьбы : Еврейский народ в круговороте истории : в 3 кн. / Я. И. Рабинович. – М. : Междунар. отношения, 2002. – Кн. 2. – 576 с.

26. *Хонігсман Я. С.* Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2-3. – С. 66–74.

27. *Рабинович Я. И.* В поисках судьбы: Еврейский народ в круговороте истории : в 3 кн. / Я. И. Рабинович. – М. : Междунар. отношения, 2002. – Кн. 2. – 576 с.